

УДК 321.01:94(477)

Тетяна Бевз,
*доктор історичних наук, професор,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ*

Ідеї соборності крізь призму зміни поколінь

Про ідеї соборності, саму соборність, навіть концепції соборності, Акт Злуки, політичну актуальність соборності для сьогодення упродовж понад сто останніх років написано багато. Деталізовані ідеї різних мислителів, ретельно відтворено події Акту Злуки, широко висвітленні події, пов'язані із „живими ланцюгами” та відзначенням Дня Соборності, починаючи з 1939 р., і встановленням, відмінною і знову встановленням Дня Соборності після відновлення державної незалежності України, написані біографії діячів соборницького процесу упродовж тривалого часу. І вчергове приступаючи до доповіді чи виступу, написання статті чи розділу, задаєшся питанням: що сказати нового про соборність, у чому має бути твоя новизна дослідження? Тому, відповідаючи на це питання, пропоную поглянути на ідеї соборності крізь призму зміни поколінь. Адже ритм поколінь залежить від часу історичних, соціальних і культурних подій, які впливають на досвід людей (*Are Generational Categories Meaningful Distinctions for Workforce Management?*, 2020). Цінності визначають покоління, їх поведінку, способи спілкування та розв'язання конфліктів, постановку цілей, побудову взаємовідносин, керування людьми. Цінності утворюються переважно способом життя поколінь, бо головний рушій зміни цінностей – це зміна поколінь (Лазуркевич, 2016).

Соборність була цінністю та знаковою подією для багатьох поколінь упродовж кількох епох. Розглядаючи соборність України досить широко, зокрема, по-перше, як „об'єднаність, цілісність, неподільність суспільства й держави в Україні”; по-друге, відзначаючи, що „соборність України має кілька вимірів: соборність її

землі; державності; громадськості; правової, політичної та громадянської культури, духовності та ін.”, по-третє, стверджуючи, що „соборність землі України – це духовне єднання всіх територій, які історично належали нашому народові, єдність і цілісність загальної території України, недоторканність її кордонів”, по-четверте, констатуючи, що „соборність української державності означає, що Україна має свою єдину національну державу, яку створює сам народ як вільну, суверенну, демократичну, правову і соціальну” (Шемшученко & Бабкін (Ред.), 1997, с. 325–326), можемо констатувати, що соборність – це єдність багатоманітності, об’єднання навколо спільного стрижня, яким є українська державність, українська ідентичність, територіальна цілісність, незалежність та суверенітет України. А ще соборність – передумова опору російській агресії.

Для аналізу еволюції ідеї соборності крізь призму поколінь хронологічно візьмемо окремі покоління XIX–XXI ст., адже українське національно-культурне відродження XIX – початку XX ст. стало періодом активного формування ідеї соборності та її інституційного оформлення, а також знакові постаті різних поколінь досліджуваного періоду: Михайла Драгоманова, Юліана Бачинського, Миколи Міхновського, Лонгіна Цегельського, Володимира Винниченка, Івана Дзюбу, Івана Лисяка-Рудницького, В’ячеслава Чорновола, Євгена Сверстюка, Володимира Зеленського, Ярослава Грицака. Різні епохи, різні покоління, різні ідеологічні переконання, різні політичні цінності та пріоритети. Відтворюючи еволюцію ідеї соборності упродовж XIX – початку XX ст. будемо послуговуватися працями Івана Лисяка-Рудницького, діячів Української революції, безпосередніх творців і учасників Акту Злуки, дисидентів та тих, хто сьогодні виборює соборність України в умовах повномасштабної війни РФ проти України.

Акцентуємо увагу на тому, що з активізацією національно-визвольних рухів та утвердженням ідеї окремішності українського народу ідея соборності практично упродовж XIX ст. на теренах Наддніпрянської України не була ключовою до 1890-х рр. Причиною цього, ймовірно, був низький рівень національної свідомості, тривале перебування території України у складі різних імперій,

відсутність досвіду державного будівництва у цей період. Тому зовсім не випадково, аналізуючи „українське ХІХ ст.”, І. Лисяк-Рудницький зазначав, що „у розвитку народницької доби ми від-різняємо два послідовні етапи, "романтичний" (покоління кирило-методіївців) та "позитивістичний" (покоління Старої Громади)” (Лисяк-Рудницький, 1994а, с. 178). Для першого покоління характеристичне ідеалізування колишнього козацького ладу (не тільки з національних, але й з соціальних мотивів, як ретроспективної утопії рівності і братерства), релігійний ентузіазм з реформаторським забарвленням та нахил до демократично-федералістичного панславізму. Літературні прояви цього покоління – це в першу чергу творчість раннього Шевченка та „Книги биття українського народу” Костомарова (Лисяк-Рудницький, 1994а, с. 178).

Натомість, на думку Івана Лисяка-Рудницького, „позитивістичне покоління, – що прийшло до голосу в 1860-их та досягло розквіту в 1870-их роках – наполягало на силі критичного пізнання. Козаччини в цілому воно вже не ідеалізувало, протиставляючи егоїзм та панські забаганки старшини прагненням та інтересам простолюддя. На місце слов'янофільства ступнево прийшов "європеїзм", себто свідомо орієнтація на демократично-радикальні рухи тодішнього Заходу” (Лисяк-Рудницький, 1994а, с. 178).

Найбільшим досягненням цих поколінь було те, що „народництво відкрило мовну та етнічну єдність усіх земель українського поселення. Це було передумовою для повстання насамперед культурної, а згодом і політичної, модерної всеукраїнської національної свідомості, "соборництва”” (Лисяк-Рудницький, 1994а, с. 179).

Заслуговує на окрему увагу постать і творчість Михайла Драгоманова, який „в історії української політичної думки ... стоїть посередині між поколінням Кирило-Мефодіївського Братства 40-х років ХІХ ст. – першим виявом модерної української національної свідомості – і поколінням, покликаним будувати незалежну українську демократичну республіку в 1917 р.” (Лисяк-Рудницький, 1994б, с. 337).

Ще у своїх ранніх працях Михайло Драгоманов наголошував на проблемі ізоляції українських регіонів один від одного, вказуючи „на ненормальний стан, коли Лівобережна і Правобережна

Україна, Галичина і Закарпаття – вся підросійська і вся австро-угорська Україна мали між собою дуже мало контактів і навіть не були добре поінформовані про те, що діється в іншому регіоні. У наукових працях Михайло Драгоманов акцентував увагу на етнічній і мовній однорідності українського народу від Кубані коло півніжжя Кавказу до Закарпатського краю в угорській державі. Наприклад, радив, щоб уся демократична пропаганда, призначена для населення Кубані, розпочиналася з нагадування кубанським козакам, що вони нащадки славної Запорозької Січі”. На думку Івана Лисяка-Рудницького, Михайло Драгоманов розумів, що ця етнічна єдність мусила б мати політичні наслідки. Однак він не пропонував як практичну мету об’єднання всієї української території в одну державу, він ставив за мету тісну політичну й культурну співпрацю і взаємодопомогу між різними частинами української території (Лисяк-Рудницький, 1994b, с. 332). Тобто, можемо стверджувати, що ідея соборності не набула чітко окреслених рис у політичних концепціях Михайла Драгоманова.

На теренах півдавстрійської України осмислення ідеї соборності розпочалося ще наприкінці 1840 рр., після Весни Народів. Зокрема, питання окремішності українського народу та національної ідентичності порушувала перша політична організація Галичини – Головна руська рада, яка наголошувала на відмінності свого народу не лише від Польщі, але й від Росії. У Маніфесті Головної руської ради від 10 травня 1848 р. проголошувалося, що „ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільонів виносить, з котрого півтретя мільона землю Галицьку замешкує” (*Маніфест Головної Руської Ради*, 2017). Однак, як зазначав Іван Лисяк-Рудницький, в усіх заявах Ради та її окремих лідерів ми не знаходимо жодного спеціального покликання на становище їхніх співвітчизників у Росії і на взаємовідносини двох частин нації, розділеної між Російською й Австрійською імперіями (Лисяк-Рудницький, 1994с, с. 419).

Проникнення на терени півдавстрійської України творів Тараса Шевченка сприяло появі народовецького руху близько 1860 р., вони були сприйняті молодими галицькими інтелектуалами як

пророче одкровення: „Молодіж з ентузіазмом читала Шевченка, першого і найбільшого хлопського поета в цілій майже Європі” (Лисяк-Рудницький, 1994с, с. 429). У програмовій брошурі 1867 р. були зафіксовані основні моменти народовецької філософії: „[Ми є] ісповідники величнього завіту нашого незабутнього кобзаря, Тараса Шевченка... Славимся 15-мільйоновим народом... ім'я його єсть руський чи український, земля, ньенька його рідна, Русь-Україна. Завзяті вороги його – ляхи й москалі... З тим мужицьким, латами покритим, народом стоятимемо у купі, як вірні його діти” (Лисяк-Рудницький, 1994с, с. 429). Власне, Тарас Шевченко та його твори сприяли утвердженню ідеї соборності України.

Аналізуючи відносини між Наддніпрянською (середньо-східною) Україною й Галичиною у другій половині XIX ст., Іван Лисяк-Рудницький виокремив кілька особливостей: 1) освічені верстви обох частин України були виховані на різних інтелектуальних традиціях, були сповнені психологічних труднощів; 2) незважаючи на це, для обох регіонів України співпраця була життєвою необхідністю: для Галичини – тому, що українці під Габсбургами переймали творчі ідеї з Наддніпрянщини; для наддніпрянських українців – тому, що Галичина була притулком від царських переслідувань; 3) після Емського указу (1876 р.), який заборонив українську культурну діяльність у Російській імперії, впродовж тридцяти років східноукраїнські письменники друкували свої твори в Галичині (такі періодичні видання, як „Правда” (1867–1896, з перервами) і „Зоря” (1880–1897), що виходили у Львові, об'єднували місцевих і наддніпрянських працівників та дописувачів); 4) на пожертви східних українців було засноване Товариство імені Шевченка у Львові, яке потім розвинулося у представницьку, всеукраїнську наукову установу; 5) модерний український національний рух своїм характером багато в чому завдячує взаємодії Наддніпрянської України й Галичини (йшлося про: вироблення стандартної літературної мови, на основі полтавського діалекту, яка, проте, увібрала важливі галицькі елементи, особливо з наукового, політичного та підприємницького словника); 6) у 1890-ті рр. галицькі українці прийняли терміни „Україна”, „українець” як своє національне ім'я (така зміна у назві була продиктована бажанням наголосити моральну єдність із

Наддніпрянською Україною, а також рішучістю уникнути будь-якого подальшого змішування „Русі” з „Росією”) (Лисяк-Рудницький, 1994с, с. 432–433). Таким чином, можна твердити, що до 1890 рр. ідея соборності розглядалася як моральна єдність Наддніпрянської і Надністриянської України.

Після 1890 р., як вважав Іван Лисяк-Рудницький, розпочалася нова ера, яка „розворушила громадську думку і привела до перегрупування політичних сил”, а також до створення перших політичних партій, політичних організацій та товариств. Ідеться насамперед про Русько-українську радикальну партію (1890), очільниками якої були Іван Франко та Михайло Павлик, та про Українську національно-демократичну партію (1899), яку утворили народовці, частина колишніх членів Русько-української радикальної партії, серед яких були Іван Франко, Михайло Грушевський (вихідець з Наддніпрянської України), Володимир Охримович, В’ячеслав Будзиновський, Євген Левицький. На думку Івана Лисяка-Рудницького, це було „покоління видатних "селянських політиків" – талановитих ораторів та організаторів, що піднеслися з мас”. Варто наголосити, що Програма Української національно-демократичної партії (Українського національно-демократичного (народного) сторонництва) проголошувала: „Остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з’єднався з часом в одноцільний національний організм” (Гунчак & Сокальник (Упоряд.), 1983, с. 57). Подібна позиція була зафіксована й у програмі Русько-української радикальної партії, але цьому передувала тривала боротьба між двома поколіннями цієї політичної партії, тобто між „старшими” та „молодими” радикалами. Теоретиком „молодих” радикалів був Юліан Бачинський „Україна irredenta” (1895), який уперше обґрунтував ідею створення самостійної соборної України.

На рубежі століть ця ідея набула концептуального оформлення. Микола Міхновський у своїй знаменитій брошурі „Самостійна Україна” обґрунтував концепцію самостійності та соборності України. Аналізуючи попередній досвід боротьби за українську державність та працю на цьому ґрунті попередніх поколінь, він

писав: „настав час почати боротьбу за оцю свою національну державність. Не досить культурної праці старших поколінь. Треба перейти до праці активної політичної... Ціль наша – визволення цілої нації з московської неволі, створення самостійної Української держави... Наше покоління мусить створити свою українську національну ідеологію для боротьби за визволення нації і для створення держави” (*Самостійна Україна (промова Миколи Міхновського)*, 1971). Як і 123 року потому, досить актуально звучать слова теоретика самостійництва. Більше того, слова Миколи Міхновського про те, що „майбутнє буде повне кривавих подій між московською і українською нацією”, виявилися пророчими і Україна сьогодні знову бореться за свою незалежність, самостійність та соборність.

Реалізувати фактично і юридично ідею соборності України зміло покоління учасників Української революції. Ініціювала цю ідею Західноукраїнська Народна Республіка. Член Української Національної Ради ЗУНР, член Української національно-демократичної партії, автор праці „Русь – Україна, Московщина – Росія” (1901) Лонгин Цегельський з приводу Акту Злуки УНР–ЗУНР писав: „Ми творили історію. І що-небудь будучі покоління думатимуть про нас, творців та акторів цих подій, якнебудь вони осудять нас усіх, тодішніх українських політиків, але яким би шляхом вони не вели дальші змагання нашого народу до самостійної та соборної України – все вони мусітимуть нав’язувати до тих історичної ваги актів, що їх ми там, у Києві, тоді dokonували” (Цегельський, 1960, с. 258). Оцінюючи Акт Злуки і його схвалення, Лонгин Цегельський із захопленням стверджував, що „українське соборництво Галичан, що було ідеологічного характеру, начитане з Шевченка та з Історії України,... стало ось тут, у Києві, чимось реальним і живим,... Галичани почули себе за одно з Києвом та з усією тут зібраною Україною” (Цегельський, 1960, с. 257). Його земляк, очільник делегації Західноукраїнської Народної Республіки Лев Бачинський вбачав у Акті Злуки заслуги та досвід усіх попередніх поколінь: „Власною нашою волею хочемо і бажаємо обновили національно-державну єдність нашого народу, що існувала за Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а до якої стреміли

наші гетьмани Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко та Іван Мазепа. Від сьогодні Західна Україна лучиться з Великою Україною в одно нероздільне тіло” (Шинкарук, 2019).

У одного з лідерів Української Народної Республіки, голови Директорії на той час – Володимира Винниченка напередодні Акту Злуки було значно менше оптимізму: „Завтра (22 січня) має бути проголошення з’єднання Західної та Східної Української Республік... Але що з того, коли і Директорію, і його знесе люта хвиля варварів з Півночі... Голодний інтернаціональний китаєць із Совдепії... – сила непереборима...”. (Винниченко, 1980). На жаль, слова Володимира Винниченка виявилися пророчими.

Певною мірою вони співзвучні з ідеями, думками, рефлексіями покоління дисидентів. Автор праці „Інтернаціоналізм чи русифікація?“, яка стала, за влучним висловленням Б. Антоненка-Давидовича, „референдумом покоління”, Іван Дзюба наголошував, аналізуючи, як раніше М. Міхновський, Переяславську угоду, що „ні одне з цих "возз’єднань" та "приєднань" не було "добровільним" ні суттю, ні навіть формою”. Навіть Україна не „возз’єднувалася”, а вступила в договірний союз, який потім був віроломно зламаний царатом (Дзюба, 1968). Аналізували та негативно оцінювали Переяславську раду багато діячів з плеяди тих, хто боровся за соборність та незалежність України. Євген Сверстюк назвав Акт Злуки альтернативою Переяславській Раді, „де з’єдналися чужі, а потім несумісність моральну і культурну відчувало на власній шкірі кожне покоління” (Сверстюк, 2011). Натомість, „символічний Акт Злуки 22 січня 1919 року мав більше значення, ніж виграна битва”, оскільки соборність ототожнює одвічне прагнення українців бути неподільними.

Оцінюючи Акт Злуки та соборність українських земель, представники покоління дисидентів, зокрема Євген Сверстюк, писав, що „соборність духовна у нас асоціюється зі святом Української державності і маніфестації єдності Східної і Західної України на майдані столиці біля її символу – Софійського собору 22 січня 1919” (Сверстюк, 2011). Досить слушно він наголошував на релігійних відмінностях, які зуміли здолати заради злуки, адже собор/соборність символізує й духовну єдність. З цього приводу

Євген Сверстюк зазначав: „Якщо ж говорити про галичан, що прибули до собору, то вони наче подолали порізненість конфесійну – вони ж були греко-католиками. Але єдність для них стояла вище. Отже, єдність переступила і через давні кордони між двома імперіями, і конфесійні рогатки, і історичну відчуженість. Щось було вище за історичні бар’єри і щось глибше за наноси часу. Соборність духу нації, що творить свою державу! Фактично той дух вияв понад бар’єрами” (Сверстюк, 2011). Потужно тут звучить ідея поколінь, які зуміли здолати досить вагомі перешкоди, іноді поступаючись принципами, щоб об’єднатися.

З великим оптимізмом і вірою у незалежність і соборність говорив і інший представник плеяди дисидентів В’ячеслав Чорновіл: „Я вірю, що нині на нас з надією дивляться великі державники й патріоти, котрі проголосили створення УНР у 1918 році, а потім об’єднали землі України в 1919-му. Вони сподіваються, що ми не повторимо їхніх (і власних) помилок, що ми, досягнувши незалежності, досягнемо і єдності – такої жаданої, такої необхідної, такої вистражданої, а тому – безцінної” (*5 важливих думок В’ячеслава Чорновола*, 2022).

Тому зовсім не випадково саме В’ячеслав Чорновіл виступив ініціатором проведення спільного засідання Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних рад народних депутатів, яке увійшло в історію як Галицька Асамблея. Під час роботи першої сесії Асамблеї, 16 лютого 1991 р., найпершою проголосована ухвала „Про єдність українських земель”, яка стверджувала, що основою для возз’єднання українських земель у кордонах однієї держави є Акт Злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р., і засудила будь-які намагання порушити територіальну цілісність України (Понамарчук, 2020). Зазначимо, що саме В’ячеслав Чорновіл першим поставив підпис під документом про єдність і територіальну цілісність України, як запоруку стабільності в республіці і в Європі (Понамарчук, 2020). На другій сесії Галицької Асамблеї 5 вересня 1991 р. ухвалила документ „Про політичну ситуацію в Україні”. Пізніше виялося, що це засідання стало останнім. Галицька Асамблея припинила діяльність.

В умовах відновлення державної незалежності, починаючи з 1991 р., цілісність країни здавалася безсумнівною, кордони непорушними, мирне життя і безпека – нормою, а можливість війни чи окупації – нереальною чи навіть абсурдною. Однак 2014 р., власне, перекреслив принципи мирного співіснування, непорушність кордонів, дійсністю стала окупацію Криму, частин Донецької та Луганської областей та реальна війна. З позиції десятиліття ми усвідомлюємо, що ані світ, ані Україна не винесли належних уроків з 2014 р.

Про це, як на мене, досить слушно писав Леонідас Донскіс у передмові до книги „Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності”, авторства Леонідаса Донскіса та Зигмунта Баумана, що Україна стала лакмусовим папірцем для глобальної моральної (не) чутливості на початку ХХІ століття. Одним із її проявів можна вважати те, як легко сучасна Європа задовольнялася вибіркоким підходом до оцінки самоповаги і гідності, реагуючи на події на „нічийній землі” України лише співчутливою риторикою (Бауман & Донскіс, 2014).

І тут уже варто говорити не просто про теорію поколінь, а про теорію поколінь сучасної війни (GMW), яка була вперше представлена Вільямом С. Ліндом та його співавторами у статті 1989 р., опублікованій у „Marine Corps Gazette” (Lind, 1989). Автори визначали чотири покоління сучасної війни, починаючи від 1648 р. Згодом ішлося про покоління чотири плюс, а зараз уже про п’яте покоління сучасної війни. Війни, яка використовує будь-які засоби, знищує кордони між полями битв і не полями битв.

І у цьому контексті пригадуються слова В’ячеслав Чорновола, який наголошував: „Настав час великого вибору – або єдність і перемога та шлях до світла, або поразка, ганьба і знову довга дорога до волі” (*5 важливих думок В’ячеслава Чорновола, 2022*). Відзначаючи День Соборності України в умовах повномасштабної війни РФ проти України, Президент України Володимир Зеленський висловив співзвучну думку: „Ця історична подія передала наступним поколінням українців дві мудрості. Якщо не припинити боротьбу, рано чи пізно єдину й незалежну державу буде

відновлено. Якщо не досягти справжньої єдності, незалежність буде втрачено. Ми завжди знали про першу мудрість. А 24 лютого довели, що засвоїли другу. Це стало новим відродженням нашої соборності України. І це не лише об'єднання двох берегів. Це єдність мільйонів людей. Це єдність усіх наших земель” (*Україна єдина, бо сильна*, 2023).

Поділяємо погляд Я. Грицака, що сама соборність була незмінною, однак мінялися її контури та виміри. Повномасштабна російська війна проти України створила новий геополітичний контур. Вісь української соборності поширилася і зміцнилася (Грицак, 2023). Ці зміни присутні по усій країні. Утверджується нове розуміння соборності.

Водночас варто наголосити, що в умовах повномасштабної війни осмислення соборності значно розширилося. Це дуже добре демонструють, зокрема, сумчани, територія їхньої області перебуває під постійними обстрілами. Тому вони добре розуміють, що „соборність – це не тільки про території. Це про прагнення душ до єдності. Кожен, хто ідентифікує себе українцем, він проявляє соборність не лише у бажанні об'єднати частини України, а й у діях – любові до ближнього, в об'єднанні зусиль. Волонтерська діяльність, самовідданість наших захисників та захисниць на фронті – це також прояв соборності. Соборність – це не тільки про території” (Гусєєва, 2023). А ще соборність – це опір російській агресії.

Підсумовуючи, зазначимо, що ідея соборності крізь призму низки поколінь пройшла довгий і тернистий шлях, починаючи від ідеї мовної та етнічної єдності усіх земель українського поселення (народництво), через ідею соборності як моральну єдність Наддніпрянської і Наддністрянської України до утвердження концепції соборності та затвердження Акту Злуки, а згодом до засвоєння досвіду та сприйняття ідеалу соборності до нової соборності, пов'язаної з боротьбою за соборність, територіальну цілісність, суверенітет та державну незалежність України в умовах повномасштабної війни.

Бібліографічні посилання

5 важливих думок В'ячеслава Чорновола (2022, 24 грудня). VOGUE.
<https://vogue.ua/article/culture/knigi/5-vazhliivih-dumok-v-yacheslava-chornovola-48058.html>

Бауман, З., & Донскіс, Л. (2014). *Моральна сліпота. Втрата чутливості у плінній сучасності*. Київ: Дух і Літера.

Винниченко, В. К. (1980). *Щоденник: Т. 1: 1911–1920 рр.* Едмонтон–Нью-Йорк: Вид. Кан. Ін-ту Укр. Студій і Коміс. УВАН у США.
<https://diasporiana.org.ua/memuari/7997-vinnichenko-v-shhodennik-t-1-1911-1920-rr/>

Грицак, Я. (2023). *Нова соборність*. NV.
<https://nv.ua/ukr/opinion/ukrajina-yes-gricak-pro-te-shcho-virishuye-zaraz-nimechchina-ostanni-novini-50299099.html>

Гунчак, Т. & Сокальник, Р. (Упоряд.). (1983). Програма національно-демократичного (народного) сторонництва. У *Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Т. 1*. Мюнхен: Сучасність.

Гусеева, В. (2023, 20 січня). *Соборність – це не тільки про території. Як Сумщина боролася за національну ідентичність*.
<https://cukr.city/city/2023/den-sobornosti/>

Дзюба, І. (1968). *Інтернаціоналізм чи русифікація?* ІЗБОРНИК.
<http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm>

Лазуркевич, С. (2016, 1 липня). *Основним джерелом змін є зміна поколінь. Ярослав Грицак про зміни у свідомості українців та коридор можливостей, який відкрився після Революції Гідності*. ZAXID.NEN.
https://zaxid.net/statti_tag50974/

Лисяк-Рудницький, І. (1994b). *Інтелектуальні початки нової України. Історичні есе. Т. 1*. Київ: Основи.

Лисяк-Рудницький, І. (1994a). *Драгоманов як політичний теоретик. Історичні есе. Т. 1*. Київ: Основи.

Лисяк-Рудницький, І. (1994c). *Українці в Галичині під австрійським пануванням. Історичні есе. Т. 1*. Київ: Основи.

Маніфест Головної Руської Ради від 10 травня 1848 р. (2017). Ї, число 87. <http://www.ji.lviv.ua/n87texts/manifest-holovnoi-ruskoi-rady.htm>

Понамарчук, Д. (2020, 21 жовтня). *Галицька Асамблея: як у 1991 році проходило історичне спільне засідання трьох обласних рад*. Главком.
https://glavcom.ua/columns/d_ponomarchuk/galicka-asambleya-yak-u-1991-roci-prohodilo-istorichne-spilne-zasidannya-troh-oblasnih-rad-654054.html

Самостійна Україна (промова Миколи Міхновського). (1971). Нью-Йорк. <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/15671-samostiyna-ukrayina-promova-mikoli-mihnovskogo/>

Сверстюк, Є. (2011). *Соборність духовна*. Насправді. <https://naspravdi.org/ievhen-sverstiuk-sobornist-dukhovna/>

Україна єдина, бо сильна. Сильна, бо єдина – привітання Президента з Днем Соборності. (2023, 22 січня). Президент України Володимир Зеленський. <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-yedina-bo-silna-silna-bo-yedina-privitannya-prezide-80541>

Цегельський, Л. М. (1960). *Від легенд до правди*. Нью-Йорк – Філадельфія: Булава.

Шемшученко, Ю. С. & Бабкін, В. Д. (Ред.), Горбатенко, В. П. & Саприкін, А. Г. (Упоряд.). (1997). *Політологічний енциклопедичний словник*. Київ.

Шинкарук, Л. (2019). *Лев Бачинський: Життя на захисті ідеї соборності України*. Дзеркало тижня. https://zn.ua/ukr/HISTORY/lev-bachinskiy-zhittya-na-zahisti-ideyi-sobornosti-ukrayini-306324_.html

Are Generational Categories Meaningful Distinctions for Workforce Management? (2020). National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. Washington, DC: The National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/25796>

Lind, W. S., Nightengale, K., Schmitt, J. F., Sutton, J. W., & Wilson, G. I. (1989). *The Changing Face of War: Into the Fourth Generation*. Marine Corps Gazette.